

KOVÁCS KRISZTINA

A szavak estéje

Fény és sötétség Paul Celan költészetében

A szerző irodalomtörténész, a KRE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatója.

¹Bacsó Béla:

A szó árnyéka. Paul Celan költészetéről.

Jelenkor, Pécs, 1996, 5.

²Paul Celan: *Meridián*. (Ford. Schein Gábor.) In: *Paul Celan versei Marno János fordításában.*

Enigma, Budapest, 1996, 5–14, 6.

³A „Celan” elnevezés a költő szerzői álneve, vezetékneve (Antschel) román alakjának (Ancel) az anagrammája. Később ezt a nevet használja vezetéknevként és adja tovább családtagjainak.

⁴A *Buchenland* elnevezés eredetileg a bükkre (*Buche*), a bukovinai táj jellegzetes fájára vonatkozik. Celan számára azonban magában foglalja Bukovina szellemi és kulturális sokféleségét is. *So bist du denn geworden* című versében a „Brunnenland” kifejezés is utal Celan szülőföldjére.

⁵Paul Celan: *Le Méridien & autres proses*. (Traduit de l'allemand et annoté par Jean Launay.) Seuil,

A II. világháború pusztítása után elkerülhetetlenné vált a szembeütés a művészet útjainak folytathatatlanságával, hiszen minden megkérdőjeleződött, amit addig „emberinek” neveztünk.¹ Az én, a nyelv és a világ dolgai olyan mértékű torzuláson mentek keresztül, hogy szükségessé vált a szép fogalmához, valamint a költészethez fűződő viszony újragondolása. Paul Celan *Der Meridian* című beszédében (1960) kimondja, hogy egyedül a művészet radikális megkérdőjelezése (*radikale In-Frage-Stellung der Kunst*) teheti alkalmassá a költészetet a tovább kérdezésre egy „tiltakozás” (*Gegenwort*) formájában, „amely nem hajbókol többé 'a történelem parádéslovai és ajtónállói előtt', e szó a szabadság aktusa. Egy lépés.”²

Paul Celan³ (1920–1970), a német nyelven író zsidó költő az egykori osztrák koronatarományból, Bukovinából (Buchenland)⁴ származott, „ahol emberek és könyvek éltek”.⁵ Osztrák kulturális és nyelvi identitását⁶ anyai ágról kapta örökölni, és egész életében igyekezett megőrizni „nyelvi erődtítményét, eredeti nyelvét”.⁷ Rajongásig szerette édesanyját, aki a családban a német nyelvűséget és a klasszikus német irodalom szeretetét képviselte. Miután felnőttkorba lépett, a nyelven kívül mindenét elveszítette: szüleit, otthonát, szülőföldjéhez fűződő meghitt, nyugalmas viszonyát. Anyanyelvéből (*Muttersprache*) a gyilkosok nyelve (*Mördersprache*) lett, de a celani ars poetica értelmében a költő csakis az anyanyelvén verselhet, más nyelven hazudna.⁸ Ahhoz, hogy a vers a történelem után igaz hely maradhasson, a nyelvnek mint közvetítőnek gyökeres változáson kellett keresztülmennie: Celan az elsötétítés nyelvi stratégiáit alkalmazta a szó és a mondat szintjén, a morfológiai és szintaktikai struktúrák átalakításával,⁹ hogy egyfajta idegenséget állítson elő az olvasóban és eltávolítsa a vers értelmétől: „Egy egészen más tér- és idősíkon vagyok, mint az olvasóm. Csak távolról érthet meg engem, nem tud elérni, mindig csak a köztünk levő rács léceit fogja.”¹⁰

Paul Celan költészetfelfogásában a sötétség a vers immanens alkotóeleme. Előadásvázlatai között akadnak olyan feljegyzések, amelyeket a költészet és a sötétség relációjában írt, *Von der Dunkelheit des Dichterischen* (A költői sötétségről)¹¹ címmel. A jegyzetek között szerepel egy esszenciális kijelentés: „Die Geburtsstunde des Gedichts (...) liegt im Dunkel”, azaz a vers a sötétségben születik.¹² A sötétség megelőzi a teremtést, az Igét, így a nyelv és a vers születését is. A sötétség jellemzésére Celan feljegyzései között visszatérően a „kongenital” (vele született),¹³ illetve a „konstitutív” (lényegét alkotó) jelzők szerepelnek. Az előbbi utalhat arra, hogy a versnek

Paris, 2002, 55–56. (Saját fordításom – K. K.)

⁶Bukovina a Habsburg Monarchia keleti tartománya volt 1774-től 1919-ig.

⁷Gerhart Baumann: *Emlékeim Paul Celanról*. (Ford. Király Edit.) Átváltozások, 3. szám. *In memoriam Paul Celan*, 95.

⁸Israel Chalfen: *Paul Celan. Eine Biographie seiner Jugend*. Insel, Frankfurt am Main, 1979, 148.

⁹Edda Dupke Hodnett: *Aspekte der Sprachgestaltung bei Paul Celan*. Peter Lang, New York, 1991, 8.

¹⁰Wolfgang Emmerich: *Paul Celan*. Rowohlt, Reinbek am Hamburg, 1999, 8.

¹¹Saját fordításom – K. K.

¹²Paul Celan: *Mikrolithen sinds, Steinchen. Die Prosa aus dem Nachlass*.

(Herausgegeben von Barbara Wiedemann, Bertrand Badiou.) Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005, 136.

¹³...kongenitale Dunkelheit: das Gedicht will verstanden werden” („kongenitális sötétség: a vers akarja, hogy megértsék”). Paul Celan: *Mikrolithen sinds, Steinchen*, i. m. 132.

¹⁴Paul Celan: *Der Meridian. Endfassung, Vorstufen, Materialien*. (Herausgegeben von Bernhard Böschstein und Heino Schmuil.) Suhrkamp, Tübingen

az üres, mindent megelőző sötétségből kell létrejönnie, ahogyan Isten, minden létezőnek a forrása a semmiből teremtette meg a világ-mindenséget. A *Meridián*-beszéd háttéranyagai között a következő feljegyzést találjuk: „a vers Istene minden kétséget kizáróan egy *deus absconditus*”,¹⁴ azaz „rejtőzködő Isten”,¹⁵ Celan párhuzamot von a pascali rejtőzködő Isten fogalma és a költészetéről szóló gondolkodás között: az Isten és az ember közötti viszony közvetett jellegében a vers és az olvasó közötti szándékolt távolságtartást látja.¹⁶ A konstitutív jelző erre a lényegi jellemvonásra utalhat, a vers alapvető homályosságára, idegenségére, ami a celani poétika alapelve.

A *Meridián*-beszédben Celan Pascaltól idézi a következő, Lev Sesztovnál olvasott sorokat: „Ne nous reprochez pas le manque de clarté puisque nous en faisons profession!” („Ne vessék szemünkre a világosság hiányát, hiszen ez a mi hivatásunk!”).¹⁷ Celan kétségkívül rokonszenvezhetett a 17. századi francia polihisztor íráshoz fűződő viszonyával, szövegeinek töredezett, enigmatikus jellegével. Pascal szóhasználata (*clarté*, magyarul világosság) egyértelműsíti a fény és az érthetőség közötti megfeleltethetőséget. Ebben az értelemben a ‘világosság hiánya’ nem tényleges hiányosságot, hanem épp ellenkezőleg, többletminőséget jelent.¹⁸ Celan a következőképpen folytatja a pascali gondolatot: „Azt hiszem, ez az a homályosság, amely, ha nem is született együtt a költészettel, mégis a vele való találkozás lehetőségéért a – talán maga teremtette – távolságból vagy idegenségből hozzárendelődik.”¹⁹ Ez a sötétség nem önmagáért való, vagy a rejtélyesség ünneplése, hanem a *fremde Nähe* (idegen közelség) princípiuma.²⁰

A világháborút követően a fiatal, hontalanná és névtelenné²¹ vált költő bukaresti, majd rövid bécsi tartózkodása után 1948 nyarán Párizsban talált menedékre,²² ahol húsz éven át, 1970-ben bekövetkezett haláláig élt és alkotott. Az új, franciaországi életter meghatározó mivoltára az első alkotói korszakot lezáró *Von Schwelle zu Schwelle* (Küszöbről küszöbre) című kötet (1955) mutat rá,²³ amelyet feleségének, Gisèle-nek ajánlott. A kötet minden verse első találkozásuk, azaz 1951. november után született.²⁴ Az *Abend der Worte* (A szavak estéje) című vers a kötet *Mit wechselndem Schlüssel* (Forgandó kulccsal)²⁵ című ciklusának egyik darabja. Kézirata 1953-ból származik, a végleges szövegverzió 1954. március 25. előtt minden bizonnyal rendelkezésre állt,²⁶ mivel 1954. március 28-án elhangzott a Frankfurti Művészeti Galériában²⁷ rendezett nyilvános felolvasáson.²⁸

ABEND DER WORTE

Abend der Worte – Rutengänger im Stillen!
Ein Schritt und noch einer,
ein dritter, des Spur
dein Schatten nicht tilgt:

A SZAVAK ESTÉJE

Szavak estje – varázsvesszővel a csöndben!
Egy lépés, még egy
s még egy: a nyomát
nem törli el árnyad!

Ausgabe, Frankfurt
am Main, 1999, 86–87.

¹⁵„Arról, hogy Isten el
akart rejtőzni (...) Vere
tu es Deus absconditus.”

Blaise Pascal: Gondola-
tok. (Ford. Pödör László.)

Lazi, Szeged, 2000, 194,

¹⁶Kovács Krisztina:

Útkeresztözödések.

Yves Bonnefoy Paul

Celanról. Új Forrás,

2018. január, 14–29, 24.

¹⁷Saját fordításom – K. K.

¹⁸Kovács Krisztina:

*La relation poétique entre
l'œuvre d'Yves Bonnefoy
et celle de Paul Celan.*

KRE – L'Harmattan,

Budapest – Paris,

2019, 138.

¹⁹Paul Celan versei

Marno János

fordításában, i. m. 10.

²⁰A *Fremde Nähe*

címet szánta annak az
antológiának, amelyet
versfordításaiból állított
volna össze, de ez a terv
végül nem valósult meg.

²¹*Niemandrose* (Senki
rózsája) elnevezésű
verseskötetének a címe
identitásvesztésének
költői megfelelője.

²²Paul Celan – Gisèle
Celan-Lestranger: *Corre-
spondance* (1951–1970).

Tome II. Seuil, Paris,

2001, 481.

²³Otto Pöggeler: *Spur
des Worts: Zur Lyrik Paul
Celans*. Alber, Freiburg im
Breisgau, 1986, 360.

²⁴Ez az egyetlen olyan kö-
tet, amely élő személynek

*die Narbe der Zeit
tut sich auf
und setzt das Land unter Blut –
Die Doggen der Wortnacht, die Doggen
schlagen nun an
mitten in dir:
sie feiern den wilderen Durst,
den wilderen Hunger...*

*Ein letzter Mond springt dir bei:
einen langen silbernen Knochen
– nackt wie der Weg, den du kamst –
wirft er unter die Meute,
doch rettets dich nicht:
der Strahl, den du wecktest,
schäumt näher heran,
und obenauf schwimmt eine Frucht,
in die du vor Jahren gebissen.*²⁹

*Az idő hege
felszakad,
vérbe borítja a tájat –
A szóéj vad szelindekei,
a szelindekek
benned csapáznak
a vadabb szomj, a vadabb
éh gyönyörében...*

*Végső hold mentene még:
hosszú csontot, ezüstöt,
pórét, akár mögötted az út,
dob a falca közé,
de nem menekülsz:
felverted a sugarat,
habzik, közeleg,
és hozza azt a gyümölcsöt,
melybe hajdan beleharaptál.*

(Lator László fordítása)³⁰

A címben szereplő szókapcsolat a celani nyelvezet jellegzetes példája. A normatív nyelvhasználatától erősen eltérő szóösszetétel tagjai között nincsen konkrét, kézzelfogható kapcsolat,³¹ hiszen a szó nem egyeztethető össze egy napszakkal. Ez az absztrakt nyelvi megoldás már a vers elolvasása előtt távolítani kezdi az olvasót a verstől. Mindazonáltal a „szavak estéje” kifejezés találó címnek bizonyul a celani líra ismeretében: a fény és a sötétség kettőssége nyilvánul meg benne. A költői szó Celannál egy fényes, kővé szilárdult, anorganikus képződmény. Tömör, azaz áthatolhatatlan, így egysége megbonthatatlan. Egy tiszta kristályforma, amely ellenáll az idő vasfogának. Az este sötétséget hoz, ami egyrészt inspirálja az alkotói tevékenységet, másrészt szorongást kelthet és elbizonytalanít, hiszen elveszik benne a tájékozódási képesség. Ily módon a szó egy orientációs pont a végtelennek tűnő estében. Mentsvár, kapaszkodó az élőnek. Tanúságtétel és emlékezés a már nem élőről. A „szavak estéje” elképzelhető csillagos égboltként, ahol a fénylő égitestek a költői szó lenyomatai, a sötét égbolt pedig a nyelv valósága.

A vers címe megismétlődik a kezdősorban, majd az eredeti német szövegben összekapcsolódik egy varázsvesszős ember képével, akit egy távoli nézőpontból pillantunk meg, egy elhagyatott táj magányos cselekvőjeként. Lator László fordításában a varázsvessző jelenik meg, ami kiemeli funkcionálisát, mint radieszteziái eszköz: a varázsvessző gazdája meghosszabbított keze, kilengése teszi mérhetővé azt, ami szabad szemmel nem látható.

A varázsvesszős ember lassú, óvatos lépésekben vizsgálja az őt körülvevő sötétséget, az emberi érzékelés számára nehezen megközelíthetőt. Valami láthatót keres a láthatatlanban. Tevékenysége a költői feladatban rejlő kihíváshoz hasonlatos: közvetíteni valamit a világmindenség folytonosságából, az érzékelés végső határa-

szóló ajánlást tartalmaz.
Paul Celan: *Die Gedichte*.

Kommentierte Gesamtausgabe in einem Band.
Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2003, 622.

²⁵Paul Celan *versei Marno*
János fordításában,
i. m. 61.

²⁶Paul Celan Gisèle
Celan-Lestranger-zsal
folytatott levelezéséből
derül ki. Az említett levelet
a költő 1954. március
26-án írta feleségének.

Paul Celan: *Die Gedichte*,
i. m. 633.; Paul Celan –
Gisèle Celan-Lestranger:
Correspondance
(1951–1970). Tome I.
Seuil, Paris, 2001, 47.

²⁷Frankfurter
Kunstkabinett.
²⁸Uo., 52.

²⁹Paul Celan:
Die Gedichte. Kommen-
tierte Gesamtausgabe in
einem Band, i. m. 77.

³⁰Paul Celan: *Halálúta*.
(Vál., ford. és utószó
Lator László.) Európa,
Budapest, 1981, 34.

³¹Edda Dupke Hodnett:
*Aspekte der Sprachgest-
altung bei Paul Celan*,
i. m. 17.

³²Bacsó Béla: A szó
árméka, i. m. 22–23.

³³Bacsó Béla: A szó
árméka, i. m. 42.

³⁴Paul Celan: *Halálúta*,
i. m. 16.

ira jutva. A vizualitás egyeduralmában lépések nem hallatszanak. Mindent áthat a csend.

A következő sorokban a lépésekre irányul a figyelem, amelyek szemantikailag a varázsvesszős emberhez kapcsolhatóak, szerkezeti szempontból azonban elkülönülnek tőle. A lépés (*Schritt*) az első versszak egyetlen aktivitást, előrehaladást kifejező szava, megjelenésében mégis passzivitást, állapotszerűséget tükröz. Rámutat Celan költészetének egyik sajátosságára: a szavak nem pusztán jelentésükkel üzennek valamit, hanem a versben elfoglalt helyzetükkel. A lépések nominális megjelenítése tovább erősíti elszigeteltségüket, miközben kihat a szöveg egészére is. A verssorok szerkesztése széttagolt, töredezett, a kőszerűség benyomását keltve. A nyelvileg szándékoltan hiányos, szabálytalan sorok szerkesztése mellérendelő, a héber Biblia mintáját követve:³² Celan előszeretettel alkalmazta a parataxis technikáját verseiben, hogy nyitva hagyja azok értelmezési keretét.

Az eredeti versszövegben a harmadik lépés után megmutató nyom (*des Spur*) hasonlóképpen elszigetelődik a lépésektől, mint ahogyan a lépések a varázsvesszős embertől. A nyom elkülönültségét a központozás és egyfajta grammatikai ziláltság is erősíti: nyelvtani alakja értelemzavaró hatást kelt az eredeti versben, ugyanis a német nyelvben nőnemű főnév előtt (*die Spur*) nem állhat 'des' névelő. Ezáltal a nyom kiléte és hovatartozása értelmezhetlenné válik. A következő sorban az árnyék (*die Schatten*) szintén szabálytalan formát ölt: a 'dein' helyett 'deine' birtokos névmásnak kellene szerepelnie. Itt azonban az eltérés (egyetlen hang kiesése miatt) enyhébb, élőszóban aligha hallható. Habár a lépések, a nyom és az árnyék széthúzóan, „oda nem illő” módon jelennek meg a szövegben, a nyom a lépések és az árnyék közé szabálytalanul vert ék formájában mégis összetart, megőrzi a lépteket és azok árnyékát. A kietlen sötétségben annyiban látható a lépések nyoma, amennyire a szavak világítani képesek. Az utolsó sor jelzi, hogy a nyom nem egyszeri, nem törölhető el. Az egyetlen aktív igealakot (*tilgen*) megbéklyózza a tagadás: a megváltoztathatatlant, az eltörölhetetlent közvetíti. A celani lírában ez idő tájt gyakori árnyék-motívum felidézi azt, ami megtörtént: a szenvedést, a halált. Mindazonáltal nem a traumatikus múlt felvillanó jelölője, hanem a föloldhatatlan gyász megfelelője. Árnyékod nem törli el a lépések nyomát: mind a tettekben megnyilvánuló létezésed, mind a halálod visszavonhatatlan, megmásíthatatlan.

Az első versszakot Celan nem zárja le, hanem egy kettősponttal a következő versszakhoz kapcsolja. Szemantikai szempontból is találunk összefüggést a két versszak között, hiszen az „idő hege” megfeleltethető a nyom-motívumnak. Egy újabb szokatlan, ám a celani nyelvhasználatra annál inkább jellemző, elvont értelmű szókapcsolat mutatkozik meg: az idő seb-helye, a dátum, ami gyógyíthatatlan jele annak, ami megtörtént.³³ Amikor feltolulnak az

³⁵Celan egyik kedvenc foglalatossága a legkülönbözőbb témájú tudományos lexikonok tanulmányozása volt. Szellemi portyázásaiból előszeretettel tűzdelt verseibe minél specifikusabb kifejezéseket, szakszavakat, hogy minél inkább eltávolítsa olvasóját a vers értelmétől, és a hozzáférés eléréséhez további olvasásra, böngészésre sarkallja.

³⁶Ezek a kirívóan nagy termetű, első ránézésre kissé ijesztő küllemű kutyák gazdájuk odaadó szövetségesei. Celan ebben a nagyfokú engedelmisségben láthatott párhuzamot a dogok és a hitleri náciizmust egykor elfogadó, támogató német nép között.

³⁷„Ha versekre gondolunk, vajon megtesze az ember a versekkel ilyen utakat? És nem kerülőutak-e ezek, kerülőutak tőled és hozzád?”
Paul Celan versei Marno János fordításában,
i. m. 13.

³⁸Uo.

emlékek, a seb felszakad és „vérbe borítja a tájat”. A vér idővel besötétül és nincs semmi, ami fényt hozna a fájdalmas éjszakába. A múlt vérszomjas kopói eltörnek és feldúlnak, felfogatnak mindent. A kutyafalka motívuma másutt is feltűnik Celan költészetében, többek között a híres *Halálfűgában*, ahol az ember a halál „némethoni” mestereként „előfüttyenti kutyáit”.³⁴ A kutyák halálhozók, bűnrészesek, akik feltétel nélkül engedelmessé válnak, így óhatatlanul a gyilkos cinkostársaivá válnak. A „szóéj vad szelindekei” ilyen értelemben az erőszakos halál emlékképeinek hordozói, akik kínozzák azt, aki túlélte, és nem hagyják, hogy a gyász véget érjen. A vad szomjúságot és éhséget ünneplő kopók az emberben lakozó sötét, állati ösztönök megjelenítői. Ha túlsúlyba kerülnek, az ösztön-lét felülírja az emberi minőséget, a gondolkodást, a lelkiismeretet. A német eredetiben Celan egy bizonyos kutyafajtát említ,³⁵ a dogot.³⁶ Felállítható némi párhuzam a Celan-versekben megjelenő kutyák természete és a költő német társadalom iránti bizalmatlansága között.

A vers utolsó szakaszában felcsillan a fény, a traumán való felülkerekedés lehetősége a megszemélyesített „végső hold” megjelenésével, aki odadob egy csontot a kutyafalkának, hogy eltérítse a figyelmüket. A csont az élő anyag alkotóeleme, de önmagában véve mégis anorganikus, ásványi anyag. Purifikált, ezüstös megjelenítése tovább fokozza élettelenességét és inkább muzeális, ereklyejelleget ölt. A hold gesztusa, sugara nem menekít meg a további kínoktól és nem gyógyítja be a sebet, viszont megvilágítja a szenvedés okát a fényfolyamban úszó gyümölcs képében, „melybe hajdan beleharaptál”. Ez a gyümölcs összetéveszthetetlenül a jó és a rossz tudás fájáról való, ami isteni tiltás alatt van. Mindez a Paradicsomból kiűzetett, véges emberi létezés terhe, amelynek föloldhatatlanságával szembesít a vers.

Paul Celan költészete a sötétség misztériumában íródott. Verseit az elsötétítés technikájával már-már megközelíthetetlené tette, de végső soron, ha látszólag kerülő úton (*Um-weg*)³⁷ is, utat engedett ezáltal a fénynek, az igaz, fénylő szónak. *Meridián*-beszédében azt írja: „Vannak azonban olyan utak is – a számtalan út között –, amelyeken a nyelv hangzóvá válik, és vannak találkozások is, egy hang útjai a befogadóhoz, teremtményi utak, létvázlatok talán, önmagunk előreküldése önmagunkhoz, saját magunk keresése közben... Hazatérés.”³⁸

